

MILLIY VA GLOBAL IQTISODIYOTDA RAQOBATBARDOSHLIKNING SHAKLLANISH OMILLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Yusupov Nurillo Ikromjon ug'li

Namangan davlat universiteti " Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes" kafedrasida stajor o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada milliy va global iqtisodiyotda raqobatbardoshlikning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar hamda uning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Raqobatbardoshlikka ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, texnologik, institutsional va innovatsion omillar, shuningdek, xalqaro integratsiya jarayonlarining roliga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda milliy korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlarining global bozor talablariga moslashuvi, raqamli transformatsiya, innovatsion rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligi, investitsion muhit va eksport salohiyatining raqobatbardoshlikka ta'siri yoritiladi. Shuningdek, jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlar, global raqobat muhiti, xalqaro reytinglar va indekslar orqali raqobatbardoshlik darajasini baholash mexanizmlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Maqola milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va jahon bozorida muvaffaqiyatli o'rin egallashi uchun zarur strategik yo'nalishlarni ko'rsatib beradi.*

Kalit so'zlar: *raqobatbardoshlik, milliy iqtisodiyot, global iqtisodiyot, innovatsiya, raqamli transformatsiya, iqtisodiy omillar, xalqaro integratsiya, investitsion muhit, mehnat unumdorligi, eksport salohiyati, global bozor, rivojlanish tendensiyalari.*

Samarali boshqaruv tizimi milliy korxonalarning global bozorga chiqish imkoniyatlarini oshiradi. Bu, o'z navbatida, mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini yaxshilaydi. Qayta ishlang

1. Rentabellik koeffitsienti (Return on Equity - ROE). Bu koeffitsient tashkilotning aksiyadorlar kapitalidan olingan foydani o'lchaydi. Bu boshqaruv samaradorligini baholashda foydalidir, chunki u kompaniyaning aksiyadorlar uchun qancha foyda keltirayotganini ko'rsatadi.

Formulasi:

$$ROE = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Aksiyadorlar kapitali}} * 100\% \quad (1.1)$$

2. Ishlab chiqarish samaradorligi (Productivity Efficiency).

Ishlab chiqarish samaradorligini o'lchash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi. Bu usul ishlab chiqarish jarayonida foydalangan resurslar va olingan mahsulotlar nisbati asosida samaradorlikni baholaydi.

Formulasi:

$$ICHS = \frac{ICHMM}{FR} * 100\% \quad (1.2)$$

Izoh:

ICHS-Ishlab chiqarish samaradorligi;

ICHMM-ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori;

FR-foydalanilgan resurs hajmi.

3.Boshqaruv samaradorligi indeksi (Management Efficiency Index)

Bu usul tashkilotning boshqaruv tizimining samaradorligini ko'rsatadi. Ko'pincha bu ko'rsatkichni iqtisodiy ko'rsatkichlar va boshqaruv jarayonlarining natijalariga qarab hisoblashadi.

$$BSI = \frac{BON}{BUSR} * 100\% \quad (1.3)$$

BSI-boshqaruv samaradorligi indeksi;

BON-Boshqaruvdan olingan natija;

BUSR-Boshqaruv uchun sarflangan resurs.

Boshqaruv samaradorligini baholash uchun turli usullar va formulalar mavjud. Har bir usul kompaniya faoliyatining turli jihatlarini o'lchashga yordam beradi. Bu usullarni birgalikda qo'llash boshqaruvning umumiy samaradorligini yaxshiroq tahlil qilish imkonini beradi.

Xo'jalik samaradorligini oshirish omillarining yuqorida sanab o'tilgan har biri, faoliyat yuritishning turli shakl va ko'rinishlari yordamida, ishlab chiqarish samaradorligi asosida yotuvchi xarajatlar va resurslarning o'zaro aloqasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishdagi xarajatlar va resurlarning o'zaro aloqasi⁸

Moddiy va buyumlashgan shaklda		Pul shaklida	
Resurslar	Xarajatlar	Resurslar	xarajatlar
Ishchi kuchi soni	Mehnat (sifat va miqdor)	Mehnat haqi fondi	To'langan oylik miqdori, jumladan, mukofot va qo'shimchalar
Bino, inshoot, mashina va uskunalar (mehnat qurollari)	Mehnat qurollarining eskirishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalar
Mehnat predmetlari	Iste'mol, talab, materiallar, yoqilg'i, energiya va hokazo	Aylanma kapital	Sarflangan xom ashyo, material va hokazolar qiymati

⁸ N.I.Yusupov. Korxona boshqaruvi tizimi samaradorligini baholashning zamonaviy usullari. Namangan, Ilmiy axborotnoma 2023 yil. 12-son-777-761 b.

Tayyor mahsulot	Dizayn, reklama, qadoqlash, tovar yo'qotishlari	Muomala fondlari	qo'shimcha xarajatlar (qiymat)
-	-	Pul mablag'lari	Kredit uchun foiz

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o'lchanishi mumkin. Masalan, ishchi kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida quyidagi formula asosida baholash mumkin:

$$PT = \frac{Q}{CH} \quad (1.4)$$

Bu yerda:

PT - mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot hajmi qiymat ko'rinishida;

Ch - ishlovchilar (ishchilar) soni.

Mahsulotning mehnat sig'imi mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$T = \frac{CH}{Q} \quad (1.5)$$

Mehnat qurollari (asosiy fondlar) dan foydalanish samaradorligi mahsulotning fond sig'imi va fond qaytimi ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi. Bunda fond qaytimi korxona asosiy fondlarining bir birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulotni anglatadi, fond sig'imi esa fond qaytimiga teskari kattalik bo'lib, yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yimlarni aniqlash vazifasini bajaradi.

Fond qaytimi (fo) va fond sig'imini (fe) aniqlash formulasi quyidagicha:

$$Fo = \frac{Q}{F} \quad (1.6)$$

Bu yerda:

Q - mahsulot hajmi, qiymat pul ko'rinishida;

F – asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati.

$$Fe = \frac{F}{Q} \quad (1.7)$$

Fond qaytimi qanchalik yuqori va fond sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish va mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Mashina va uskunalardan unumli foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish hamda hodimlar malakasini oshirish, fond qaytimini ko'paytirishning muhim zaxirasi hisoblanadi.

Mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi, mahsulotlarning material sig'imi yordamida sarflangan xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va mehnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati orqali aniqlanadi. Uning formulasi quyidagicha:

$$\eta = \frac{M}{Q} \quad (1.8)$$

Bu yerda:

m - mahsulotlarning material sig'imi;

M - mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan moddiy xarajatlarning umumiy miqdori pul ko'rinishida;

Q - ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, qiymat ko'rinishida.

Mahsulotning material sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Biroq mahsulot material sig'imini kamaytirish, uning sifatini pasaytirish yoki texnologiya norma va qoidalarini buzish hisobiga amalga oshirilmasligi lozim. Material sig'imining bu tarzda kamaytirilishi iqtisodiy jinoyat hisoblanadi va qonunga asosan jazoga tortiladi.

Bozor sharoitlarida korxona xo'jalik faoliyati samaradorligining umumlashtiruvchi yoki mezon ko'rsatkichi sifatida rentabellik yoki kapitalning daromadlilikini qabul qilish mumkin. Bu ko'rsatkich quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$R = \frac{P}{A} * 100 \quad (1.9)$$

Bu yerda:

R - rentabellik, xo'jalik faoliyatining natijasini foyda shaklida ko'rsatadi va foizlarda o'lchanadi;

P - korxonaning balans foydasi;

A - avanslangan kapital(asosiy va aylanma).

Nisbatning kattalashishi mehnat, moliya, texnologiya va moddiy resurslaridan unumliroq foydalanishni anglatadi. Chunki aynan ular ishlab chiqarish hajmi va xarajatlari, mahsulot bahosiga ta'sir o'tkazadi. Xo'jalik faoliyati minimal xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan joylarda samaraliroq bo'ladi.

Korxona rentabelligini aniqlashda ba'zida korxona olgan umumiy foyda emas, balki mahsulot tannarxini pasaytirish hisobiga olinuvchi foyda ulushidan foydalaniladi. Bunday yondashuv korxonani ishlab chiqarish mahsuldorligini oshirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan tejamkorlik bilan ratsional tarzda foydalanish, natijada esa mahsulot ishlab chiqarishga sarflanuvchi barcha xarajatlarni kamaytirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar sari chorlaydi. Yuqorida keltirilgan xo'jalik samaradorligini baholash usullari va ko'rsatkichlaridan tashqari bugungi kunda amaliyotda O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan korxonalarning iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi ham qo'llaniladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

-to'lov qobiliyati koeffitsiyenti (K_{pl});

-xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsiyenti (K_{ss});

-moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (K_{fn});

-xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (K_{os}).

Bu ko'rsatkichlar bir qarashda mahsulot ishlab chiqarish sohasiga, demak, ishlab chiqarish samaradorligiga aloqasi yo'qday tuyuladi. Aslida esa aynan ular orqali korxonaning samarali faoliyatini anglatuvchi iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik aks

ettiriladi. Bundan tashqari, mahsulotning material sig'imi, fond qaytimi, mehnat unumdorligi va rentabellik ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishni rejalashtirish va tahlil qilishda qo'llansa, mezonlar tizimi yordamida esa korxonalar o'zlarining faoliyat yuritish qobiliyatini ko'rsatadi hamda turli xil muammoli vaziyatlarda xo'jalik sudlarida o'z manfaatlarini himoya qiladi.

To'lov qobiliyati koeffitsiyenti (K_{pl}) korxonaning debitorlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilish hamda tayyor mahsulot va boshqa moddiy vositalarini sotishning qulay sharoitlarda sotish orqali baholanadigan to'liq imkoniyatlarini ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{pl} = \frac{A_2 - P_{Dz}}{P_2 - D_{KZ}} \quad (1.10)$$

Bu yerda:

A_2 – aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zahiralari, tayyor mahsulot, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va hokazolar);

P_2 – majburiyatlar (qisqa muddatli qarzlari, qisqa muddatli kreditlar, byudjet oldidagi qarzlari, kreditorlik qarzlari va hokazo);

P_{Dz} – muddati o'tib ketgan debitorlik qarzlari;

D_{KZ} – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsiyenti (K_{ss}) ularning shakllanish manbalarini inobatga olgan holda, pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi.

$$K_{ss} = \frac{P_1}{P_2 - D_{KZ}} \quad (1.11)$$

Bu yerda:

P_1 – xususiy mablag'lar manbalari (Nizom jamg'armasi, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va hokazo).

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (K_{fn}) korxona moliyaviy mustaqilligining kamayishi (ko'payishi), kelajakda moliyaviy qiyinchiliklarga uchrash xavfining kuchayishi (pasayishi) haqida ma'lumot beradi hamda korxona o'z majburiyatlari oldida javob berishining kafolatlarini belgilab beradi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{fn} = \frac{P_1}{IB} \quad (1.12)$$

Bu yerda:

IB - korxona balansi aktivi yoki passivining yakuni.

Xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (K_{os}) korxonaning barqaror ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo'lgan aylanma vositalar mavjudligini tavsiflaydi. Shuningdek u, korxona egalari va kreditorlar manfaatlaridagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Mazkur koeffitsiyent quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{oc} = \frac{\Pi_1 - A_1}{A_2} \quad (1.13)$$

$$K_{oc} = \frac{P_1 - A_1}{A_2} \quad (1.14)$$

Bu yerda:

A_1 – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo‘yilmalar, nomoddiy aktivlar va hokazo).

Ko‘rsatkichlar tizimini tayyorlagan mualliflar tomonidan korxonaning to‘lovga qobiliyatligi yoki nochorligini aniqlovchi parametrlar belgilab berilgan. Masalan, to‘lov qobiliyati koeffitsiyenti hamda xususiy va qarzga olingan mablag‘lar nisbati koeffitsiyenti 2 dan kichik bo‘lsa ($K_{pl} < 2$; $K_{ss} < 2$), moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti 0,5 dan kichik bo‘lsa ($K_{fn} < 0,5$), xususiy aylanma mablag‘lar bilan ta‘minlanganlik koeffitsiyenti 0,1 dan kichik bo‘lsa ($K_{os} < 0,1$) korxonalar nochor deb topiladi. Korxona nochorligi, demak, xo‘jalik faoliyatining samarasizligi to‘g‘risidagi yakuniy qaror, nochorlik parametrlarining umumiy summasi 4,6 dan kichik bo‘lgan holda qabul qilinadi.

Xo‘jalik faoliyati samaradorligini oshirish juda ham murakkab jarayon bo‘lib, buning hamma uchun to‘g‘ri keluvchi yagona yo‘li mavjud emas. Har bir korxona bu masalani yechishda o‘z imkoniyatlari va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda harakat qiladi. Biroq barcha hollarda ham samaradorlikning asosida foydani maksimallashtirish yoki xarajatlarni minimallashtirish yotadi.

ADABIYOTLAR

1. Xonkeldiyeva G.Sh. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korporatsiyalarni boshqarishning ilmiy-metodologik asoslari. Iqt.fanlari doktori ilm.daraj. olish uchun yozilgan diss. avtoref.-Toshkent, 2018, -71 b.
2. V. A. Plotnikov, Proceedings of St. Petersburg State University of Economics, 4 (112), 16-24 (2018).
3. R.S.Muratov, I.A.DJalalova, S.Sh.Oripov. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. “Fan va texnologiya”, 2014, 424 bet. Abduraupov R.R. O‘zbekistonda xorijiy investisiyalik korxonalar iqtisodiy salohiyatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Iqt.fanlari doktori ilm.daraj. olish uchun yozilgan diss. avtoref. Toshkent, 2017 y. -70 b.
4. Ulashev I.O., Atamuradov Sh.A. Korxona iqtisodiyoti va menejmenti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2013, 24-b.
5. “Iqtisodiyot va talim” jurnali. -T., 2009-2012 yillar sonlari.
6. Xodiev B.Yu. va boshq. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: o‘quv qo‘llanma. - T.: TDIU, 2010. - 267 b. Улашев И.О. Разработка управленческих решений: Учебное пособие. -Т.: Moliya-iqtisod, 2007.
7. O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik. -T.: Sharq, 2006.
8. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Организация, ориентированная на стратегию. Как в новой бизнес-среде преуспевают организации, применяющие сбалансированную систему показателей/пер.сангл.М.: ЗАО Олимп-Бизнес. 2004-416 с.